

היש עדיין עזים שחורות?

(גלגולי משק החי במיגזר המיעוטים בגליל בשנים 1950 - 1971)

ד"ר עמיהוד ישראלי

א. מ ב ו א

משק החי היווה נושא בעייתי במיגזר המיעוטים בגליל, ובמיוחד במשקי-הבעל.

הרשימה דלהלן תעסוק בגלגולי נושא זה ב-21 שנותיה הראשונות של המדינה, ואף תצביע על הקשיים והבעיות.

כבר בפתח הדברים ניתן לקבוע, כי לכל ההערכות המספריות על אינוונטר-החי במיגזר-המיעוטים יהא צורך להתייחס בזהירות רבה, שכן הורגשה מגמה להעלמת נתונים מחד-גיסא (מחשש עיינא-בישא) של מסוי ורכוש, והתקיימה מוביליות רבה בגודל האינוונטר עקב קניות ומכירות פנימיות, בצורות, צמצום שטחי-המרעה, חוסר טיפול שיטתי בבעלי-החיים ושיעורי תמותות ניכרים, מאידך-גיסא.

למעשה, הנתונים היו עשויים להשתנות מדי חודש בחודשו, והכפריים, כאמור, לא נטו לדווח נכונה על גודל הרכוש. מכאן נובע ההסבר החלקי לפחות על התנודות הגדולות באינוונטר-החי. עם זאת, ניתן לשחזר ולהצביע על מגמות כלליות שהסתמנו בשנות ה-50 ואילך, הן במיגזר המיעוטים כולו והן ביישובי הגליל-המרכזי.

בשנת 1949 נאמדו ראשי-הבקר במדינת ישראל ב-50,200, ומזה 12,500 ראש במיגזר-המיעוטים, היינו כרבע מהסך הכולל*. ב-1952 נאמד כבר הבקר ב-86,200 ראש, ומזה - 23.8% במיגזר-המיעוטים. עד סוף שנות ה-50 נזקפו לזכות משקי-המיעוטים כ-20% מראשי-הבקר במדינה. במצבת

* על-פי הלמ"ס - סדרות סטטיסטיות, חלק 2, ירושלים: תשל"א.

הצאן חלו שינויים כלדקמן: בשנות ה-50 ירד חלקם של המיעוטים מכלל הכבשים במדינה מ-48.2% (ב-1949) ל-38.7% (ב-1958). במספר העזים, לעומת זאת, נשמרה יציבות יחסית: 83.3% (ב-1949) לעומת 76.3% (ב-1958). אולם בשנות ה-60 חזר ועלה חלקם של בנו-המיעוטים לכ-80% לערך. בענף בהמות העבודה (סוסים ופרדות) חלה ירידה מ-37.4% (ב-1949) ל-28.6% (ב-1958). בשנות ה-60 התייצב נתון זה בסביבות 17%-18%. חלקו של מיגזר-המיעוטים בחמורים היה יציב ועמד על כ-75% מכלל בהמות אלה במדינה.

האופייני למיגזר המיעוטים בשנות ה-50 המוקדמות היה שגם הפרות נועדו לחריש, ואילו העזים המקומיות סיפקו את מרבית התצרוכת העצמית של החלב והבשר. הבקר נפוץ בפחות משליש מכלל משקי-המיעוטים.

חלקו של הגליל-התחתון המערבי באינוונטר החי של מיגזר המיעוטים בישראל היה כדלקמן: 20.4% מהכבשים, 36.3% מהעזים ו-35.8% מהבקר כולל בהמות-עבודה. בהתייחס למספר הכולל של משקי-מיעוטים בגליל-התחתון המערבי, הרי שהמוצעים למשק בשנת 1950 הצביעו על הנתונים הבאים: 1.3 ראשי בקר (כולל בהמות עבודה), 0.6 כבשים, 4.3 עזים ובס"ה כ-5 ראשי-צאן למשק. אם נתייחס עתה אך ורק לששת יישובי המיעוטים בבקעת בית-כרם באותה שנה (965 משקים, 982 ראשי בקר, 2,735 ראשי-צאן), הרי שהערכים הממוצעים שלהם היו אפילו נמוכים יותר מהממוצעים הנפתיים של הגליל-התחתון המערבי (רק 2.8 ראשי-צאן וראשי-בקר (כולל בהמות-עבודה), 0.6 כבשים, 4.3 עזים, ובס"ה כ-5 ראשי-צאן למשק, אולם, יש להטעים, כי הבדיקות הכפריות העל התפלגות בלתי-שווה בין כפרי הבקעה השונים: בכפר הדרוזי סאג'ור למשל, הגיע הממוצע ל-9.6 ראשי-צאן למשק ולכ-2 ראשי בקר. בכפרי המוסלמיים נחף, דיר-אל-אסד ומג'יד אל-כורום, עלה מספר ראשי-הבקר על מספר המשקים. בכפרים המערביים, היינו ברמה (בעלת רוב נוצרי) ובבענה (בעלת מיעוט נוצרי) התקבל יחס הפוך, כלומר יותר משקים ממספר ראשי-בקר. אם ניטול קשת רחבה יותר של כפרים, הן בגליל

העליון והן בגליל-התחתון. נגלה כי בכפרים הדרוזיים שבגליל-העליון בלט ריבויים של ראשי-צאן, רובן ככולן עזים שחורות (בשנת 1950). הדברים הללו היו אמורים במיוחד בכפרים יאנוח, גולס ובית-ג'ן, ואפילו בכפרים דרוזיים קטנים יותר כעין-אל-אסד וכסאג'ור. הסתבר אפוא, שריבוי הצאן בכלל, והעזים השחורות בפרט, התאים הן לתנאים הפיסיים והן למערך החקלאי בכפרי הגליל-העליון. קרוב לוודאי, שריבוי העזים היה קשור גם למסורת הדרוזית כבני-יתרו. התמדתו של ענף החי בשנות ה-50 במיגזר המיעוטים בגליל העידה, מסתבר, על "חקלאות מעורבת" ללא שילוב אורגני.

ב. התמורות בשנות ה-60

בשנות ה-60 ניתן היה כבר לבחון את מצבת החי במשקים יחסית לגודלי המשקים, כשהקריטריון המוסכם נקבע ל +31 דונם כ"משק גדול" במיגזר המיעוטים**. הקשר בין בעלי-הקרקעות לבין בעלי משק החי - בקנה-המידה הארצי לבני המיעוטים - היה בשנת 1962 כדלקמן: א) פרות: ס"ה - 10,999 ראש, 61.8% מהן היו רכוש בעלי-קרקע, ו-29.8% מהן היו בבעלות אדוני משקים גדולים (+31 דונם), ב) עזים: ס"ה - 62,775, 50.1% היו רכוש בעלי-משקים, ורק 20.5% השתייכו לבעלי-משקים גדולים (+31 דונם), ג) כבשים: ס"ה - 15,694 ראש, מהם 49.5% ברשות בעלי משקים ורק 22.8% מהס"ה בבעלות מהס"ה בבעלות בעלי-משקים גדולים. ד) בהמות עבודה: ס"ה - 4,864, מרביתן - 79.4% ברשות בעלי משקים, אך רק 37.6% מהן בידי בעלי-משקים גדולים. בהמשך לנתונים הארציים, ראוי לבדוק מבחר מנתונים כפריים בגליל-המרכזי. הממצאים מלמדים, כי לא הייתה התאמה בין מספר המשקים לבין מצבת

** משרד החקלאות, 1963.

בעלי-החיים. למשל, מספר המשקים בכפר רמה (382) בשנת 1962 היה כמעט כפול מאשר בכפר מגיד אל-כורום (198), אולם סך הפרות ברמה עלה רק במקצת (56%) על מחצית מהס"ה במגיד אל-כורום. יחס העזים בין שני הכפרים הללו (800:900) הצביע על יתרון מה לטובת רמה (שבה התגורר מיעוט דרוזי ניכר), בעוד שבזו האחרונה לא היו כמעט כבשים בהשוואה למגיד אל-כורום (3:100). רק בענף בהמות-העבודה ניתן היה להצביע על מיתאם חיובי בין החי לבין מספר המשקים בשני הכפרים הללו, אך לאו-דווקא בכפרים אחרים. מכיוון שברוב כפרי הגליל כמעט ולא שולבו גידולי מסכוא, ניתן היה להניח, כי רוב משק החי הוחזק במרעה טבעי. נמצא אפוא, שממדיו של נתון זה הם שקבעו את היקפו של משק החי; ואולם שטחי המרעה היו בלתי-יציבים, ותחומיהם הותנו בנתוני האקלים המתחלפים מדי כל שנה, וכתוצאה מכך - בתנודות בשטחי הפלחה.

מבחינת כח-האדם לא היו בעיות במיגזר המיעוטים בכלל ובגליל המרכזי בפרט, וזאת בניגוד למיגזר היהודי, שכן הרעיה והולכת הצאן הסתייעו בנערים. גילאי 15 מינוס היוו, כזכור, קרוב למחצית מאוכלוסיות הכפרים. ענף הצאן היה אפוא עתיר עבודה ורמת המיכון בו נחשבה לנמוכה מאוד.

גורם נוסף שהשפיע על היקף הצאן הייתה המסורת והאינרציה ההיסטורית ככל הנוגע לעזים שחורות מזנים מקומיים. גורם זה בלט, במיוחד, בכפרים הדרוזיים בגליל-העליון, ללא קשר למספר המשקים שבכפר, אולם תוך זיקה לתנאי הקרקע והטופוגרפיה. כך, למשל, נאמד ב-1962 מספר העזים המקומיות בבית-ג'ן הדרוזית ב-6,000 ראש, ביאנוח - 1,500; בגולס - 450, ובדאלית אל-כרמל - 2,540. ברוב הכפרים הדרוזיים, שהתאפיינו בעדרי עזים מקומיות, נפקד כמעט כליל מקומן של כבשים מן "אווסי". סדרי-הגודל של כבשים מן זה הגיעו רק ל-150 - 200 ראש בממוצע לכל כפר.

מקום מיוחד למשק החי נודע לכפרים שלקו בקרקעות מועטות ובמגבלות טופוגרפיות רבות. הכפר דיר אל-אסד, הממוקם בתחתית המדרון התלול

של מתלול צורים, היווה דוגמה מובהקת לכך. ולא רק הוא אלא גם הכפרים האחרים בבקעת בית-כרם, ש"מעורבותם-החקלאית" נצפתה בעליל מתוך הקשר שבין בעלי המשקים שבתוכם לבין עדרי-הצאן והבקר. רק בשני כפרים לא התקיים הקשר הנ"ל: בבענה - ענף הכבשים (100 ראש, 13.3% מכלל הכבשים בכפרי בקעת בית-כרם) לא היה בבעלות בעלי-המשקים. במגיד אל-כורום - ענף העזים (800 ראש, 20% מכלל העזים בבקעה) התקיים בנפרד. אולם גם באותם שני כפרים דלעיל השתייכו ענפי החי האחרים לבעלי משקים, היינו המשק החקלאי בכללו אופייני ביותר מענף אחד של בעלי-חיים.

בהתאם לצפוי, השתייכו כל בהמות העבודה לבעלי המשקים בכל אחד מששת הכפרים בבקעת בית-כרם, אולם המספר הכולל (302) של בהמות-עבודה בכפרים אלה היה זעום ביותר כבר בשנת 1962. עובדה זו, כשלעצמה, הייתה יכולה להצביע על מצבה הירוד של חקלאות השדה, בהתחשב בהיעדר אמצעי-מיכון חקלאיים. אם נניח באורח עיוני, שלכל משק חקלאי הייתה בהמת-עבודה אחת, כי אז לרוב המשקים, בכל אחד מהכפרים בנפרד, חסרו בהמות-עבודה.

להלן האומדן המשוער למספר המשקים ב-1962 ללא בהמות-עבודה מתוך סך המשקים בכפרי בקעת בית-כרם: בענה - ס"ה 112 משקים (96 ללא בהמות-עבודה); דיר אל-אסד - 131 (27); מגיד אל-כורום - 198 (165); נחף - 178 (150); סאג'ור - 80 (18); רמה - 382 (323). רק בכפרים דיר אל-אסד (מוסלמי) וסאג'ור (דרוזי) היה המצב טוב יחסית, שכן בדיר אל-אסד ל-79.4%, ובסאג'ור ל-77.5% מכלל המשקים היו בהמות עבודה.

לא זו בלבד אלא שבכפרים אחרים, הן בגליל-העליון והן בגליל-התחתון, היה המצב דומה. להלן מספר דוגמאות: בית-ג'ין - 300 משקים (120 בהמות עבודה בס"ה); יאנוח - 63 (80 ב"ע); ג'ולס - 130 (14 ב"ע); כפר-יאסיף - 209 (22 ב"ע); מכר - 80 (33 ב"ע); עין אל-אסד - 24 (7 ב"ע).

בשלב הבא היה מקום לבדוק אם התקיים מיתאם בין מספר בהמות-העבודה בכפרים לבין מספר החלקות הממוצע למשק-חקלאי לבין השטח הממוצע לכל

חלקה חקלאית. ואכן, נתוני שנת 1962 הורו בעליל על ההתאמה בין מספר בהמות העבודה לבין מספר החלקות הממוצע למשק. למשל, בכפרים בענה ונחף, בתנאי פיצול יתר של החלקות החקלאיות (+10 חלקות בבענה, 13.5 בנחף בממוצע למשק), בכפרים אלה רבו יחסית בהמות העבודה (62:104). מסתבר אפוא, שפיצול יתר של החלקות החקלאיות היווה סימן היכר מובהק לדעיכת חקלאות השדה. בהתאם לכך, גם ענף העזר החקלאי, בהמות העבודה, הצטמצם והלך במספרים מוחלטים. עוד התברר מבדיקותינו, שכלל שהשטח הממוצע לחלקה קטן והלך, זמן גם התמעטו בהמות-העבודה בכפר (כגון בכפרים נחף, בענה, מגיד אל-כורום ועוד).

מתוך 302 בהמות-עבודה, שנימנו ב-1962 בששת כפרי בקעת בית-כרם, 104 ראש השתייכו לכפר דיר אל-אסד (34.4%). 94 ראש (שהם 89.6%) השתייכו לבעלי חלקות-קרקע קטנות (1-15 דונם בממוצע), או חלקות בינוניות (16-30 דונם). רק 10.4% מכלל הראשים השתייכו לבעלי חלקות הקרקע הגדולות (+31 דונם). אולם הצבר החלקות הגדולות בכפר זה הצטמצם ל-26.7% בלבד מכלל השטח המעובד הכלל-כפרי, והיה זה נתון נמוך למדי. הוא הדין בכפר הדרוזי סאג'ור: רק 16.2% מאדמותיו המעובדות התרכזו בחלקות גדולות (+31 דונם). במלים אחרות, בהמות-העבודה שימשו, בשעתן, בעיקר את המשקים הקטנים והבינוניים (מבחינת גודל החלקה), במקומות שבהם לא חלה התפצלות מופרזת במספר החלקות.

בעוד שענף הפרות והבקר היה נתון, רובו ככולו, בידי בעלי-הקרקע, הרי שענפי החי האחרים, ובמיוחד העזים השחורות, היוו גורם כלכלי חשוב אצל מחוסרי-קרקע או מעוטי-קרקע. להלן כמה דוגמאות לאישוש קביעותינו: במגיד אל-כורום כל העזים השתייכו למחוסרי קרקע. גם בכפרים אחרים היה המצב דומה, ומרבית העזים השתייכו למחוסרי קרקע כדלקמן: בסאג'ור - 79.3%, ברמה - 72.8%, ביאנוח - 49.6%, בכפר-יאסיף - 74% ובנחף - 95.2% לעומת זאת, בדיר אל-אסד - רק 21.1% מהעזים השתייכו למחוסרי קרקע; ואילו

בבית-ג'ן, בעלת עדר ענק בן 6,000 ראש, כל העדר השתייך לבעלי הקרקע, ושליש ממנו לבעלי-קרקעות גדולות. הקשר בין הבהמה הדקה המקומית לבין בעלי-הקרקע בדיר אל-אסד הוכח לעיל גם בענף בהמות-העבודה והבקר. בענף הכבשים - לא הצטיירה תמונה חד-משמעית. בבענה, למשל, השתייך כל הענף (כמאה ראש) למחוסרי-קרקע, ואילו ברמה - איפכא מסתברא, כל הכבשים השתייכו לבעל-משק אחד בלבד (אך מדובר היה ב-3 ראשים בלבד). בכפרים אחרים - השתייכו הכבשים בשיעורים שונים לבעלי-קרקע קטנים, להוציא את נחף. העדר בכפר אחרון זה היה מהגדולים ביותר כי הכבשים (250 ראש), ויותר משליש מהעדר השתייך לבעלי-קרקע גדולים. הייתה זו בהחלט תופעה חריגה, שלא נמצאו לה מקבילות רבות בכפרי המיעוטים בגליל. לעומת-זאת, תופעת עדרי-כבשים גדולים, בבעלות בעלי-קרקע גדולים, איפיינה דווקא כפרי-מיעוטים בשרון, לדוגמה, בטייבה נאמדו ב-1962 600 כבשים, מהם 466 בידי בעלי-משקים ו-310 כרכוש בעלי משקים גדולים (+31 דונם). בטירה - 320 כבשים, 303 בידי בעלי-משקים, ומתוכם 138 כרכוש בעלי-משקים גדולים.

ג. התמורות בתחילת שנות ה-70

התמורה החשובה ביותר בענף-החי בשנות ה-70 המוקדמות התבטאה בירידת חשיבותו ובצמצום היקפו באורח דרסטי. תמורות משניות, הסתמנו בגליל-המרכזי בהחלפת הכבשים מהזנים המקומיים לכבשים מזן "אוסי", שנועדו לבשר, עם אפשרויות לחליבה חלקית. לעומת זאת, לא הוכנסו עזים לבנות, או בני-צאן מזן "מארינו" לבשר ולצמר. לוחות משרד-החקלאות (נצרת, 1972) לימדו על חיסול מוחלט של אימונטר-החי במספר כפרים, כגון - דיר אל-אסד, בענה ואחרים. במקביל לכך, חלה ירידה מוחלטת במספר הראשים בכל ענפי-החי, בהתייחסנו לששת כפרי בקעת בית-כרם, התבטאה הירידה מ-5,475 ראש

(1962) ל-1,432 ראש (1972), היינו ירידה בשיעור של 73.8% (!) לוחות משרד-החקלאות מתייחסים לסקר של 60 כפרי-מיעוטים ב"אזור האקולוגי של נצרת". הכולל את הגליל התחתון (הגיאוגרפי) וחלק מהגליל העליון המערבי והדרומי. במסגרת סקר מקיף זה לא היה לענפי-החי בששת כפרי בקעת בית-כרם משקל של ממש רק 2.9% מכלל העזים השחורות מ-60 כפרי הסקר, בעוד שבכפר בית-ג'ן בלבד התרכזו באותה עת 11.5% מכלל עזים אלה (3,500 מתוך 30,356), ובכפרים נוספים במע'אר - 3.3% ובדיר-חנא - 2.7% מכלל העזים השחורות. הוא הדין גם בענפי-חי אחרים.

הבעיה הסטטיסטית העיקרית נעוצה בהבדלים הקיצוניים שבנתונים השאובים ממיפקד-החקלאות מ-1971 לבין לוחות משרד-החקלאות מ-1972. בעצם עסקינן באותו פרק זמן וקשה לשער שבפועל נוצרו הבדלים כה גדולים. לפיכך, אנו מעדיפים להישען על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שהתבססה על הלוחות הכפריים של מיפקד החקלאות הרשמי. בהשלכה על ששת כפרי בקעת בית-כרם הסתבר, כי סך הבעלויות בענפי הבקר הצטמצמו ל-64 בלבד (על 153 ראש), היינו מגדל בקר בשנת 1971 חלש במוצא על 2.4 ראשי-בקר בלבד. זה גם היה הממוצע הריאלי ל"עדר הבקר" בכל כפר וכפר בנפרד, להוציא מספר חריגים. בסך-הכל התברר, שלמעשה לא התקיימו עדרי-בקר בכפרי בקעת בית-כרם, ומספר המגדלים היה נמוך מאוד, אפילו בהשוואה למספר הכולל של המשקים.

6 מגדלי כבשים בלבד ב-3 כפרים (דיר אל-אסד, נחף וסאג'ור) ניפקדו בשנת 1971. למעשה, הענף כמעט וחוסל כליל בבקעת בית-כרם. ההתפלגות בענף העזים הייתה שונה: בבענה נימנה עדר בן 50 ראש בבעלות אחת; בדיר אל-אסד נרשם עדר קטן - 15 ראש - בבעלות אחרת. לעומת זאת, בכפר הדרוזי סאג'ור נימנו 129 ראש שהתפלגו בין 74 (!) מגדלים. הווה אומר, בכפר דרוזי קטן זה נמשכה עדיין המסורת של "משק מעורב", כאשר רוב בעלי הקרקע החזיקו גם בעז אחת או שתיים לצריכה ביתית. בכפרים נחף ורמה חוסל הענף כמעט לחלוטין (9 עזים ל-5 מגדלים בנחף, 3 עזים ל-3 מגדלים ברמה). במגיד אל-כורום נעדר

הענף כליל מסטטיסטיקת מיפקד החקלאות - 1971, וזו עובדה מפתיעה, שכן לוחות משרד החקלאות (נצרת, 1972) הציגו כ-300 ראש בכפר זה. גם בענף בהמות-העבודה חל חיסול כמעט מלא: הסך-הכולל הצטמצם ב-86 ראש בששת כפרי בקעת בית-כרם, כאשר בכפר הקטן ביותר בבקעה, סאג'ור, התרכזו 74.4% (64 ראש) מכלל בהמות העבודה, והללו הוחזקו על ידי 42 בעלים. לפי התפלגות הבעלות על חמשת יישובי הבקעה האחרים, שנכנסו למיפקד החקלאות, היה הממוצע עבורם בשיעור 1.4 בהמת עבודה לבעלות אחת. אם ננכה מממוצע זה את בהמות התובלה (חמורים ואתונות), נקבל נתון סביר של בהמת עבודה אחת בממוצע למשק, באותם משקים מועטים (60 במספר), שבהם החזיקו עדיין בהמות עבודה.

ד. סיכום

סקירת ירידת ענפי-החי, על מרכיביהם השונים, בכפרי הגליל בכלל ובששת כפרי בקעת בית-כרם בפרט, לאורך 21 שנות המדינה הראשונות (1971-1950) - מלמדת על השיעורים הבאים: בענף הבקר - ירידה ב-64.9%, בענף הצאן - ב-88.1%, ובענף בהמות העבודה - ב-84.2%. עיקר הירידה חלה במעבר לשנות ה-70. אך ראוי לשים לב להבדל הבא: בעוד שבענף הבקר החלו הצמצומים משנת 1950 ואילך, הרי שאת ענף הצאן פקדו תהליכים אלה משנות ה-60 ואילך, שכן דווקא במעבר משנות ה-50 לתחילת שנות ה-60 חלה בענף עלייה ניכרת, שנוקפה לזכות הגידול המספרי בעדרי העזים-השחורות.

באורח כללי כדאי להטעים את התופעות והעובדות הבאות:

- א. ירידת ענפי-החי בגליל-המרכזי לא הייתה כרוכה בהקטנת שטחי המרעה. אדרבא, שטחי העיבוד החקלאי, גידולי השדה והירקות, לא התרחבו בשנות ה-60.
- ב. כמעט ולא הוכנסו גידולי מספוא, ואף לא בוצעה אשבת המרעה הטבעי וגידורו.

- ג. הפיקוח הווטרינרי ורמת-התחזוקה של החי היו נמוכים. מצב-החשש - שא
- ד. ממחצית שנות ה-60 ואילך החלה הכנסת כבשים מזן "אוסי" במקום הזנים המקומיים, אשר נועדו בעיקר לבשר. לא הוכנסו זני "מארינו". חרף זאת ענף העזים המקומיות נותר ענף הצאן העיקרי, אם כי משקלו הכמותי ירד בהדרגה במרוצת השנים, לא בוצעה תחלופה בזני בני-הבקר המקומיים ומספריהם הלכו והתמעטו.
- ה. גם בנסיבות שהצביעו על צמצום ענף החי, בלט לעתים המיתאם הגבוה בין בעלי-הקרקע לבין מגדלי העזים, בעיקר בכפרים הדרוזיים. בכפרים אחרים ניכר הקשר בין בעלי קרקע קטנים, או מחוסרי קרקע, לבין ענף הצאן בכללו.

ו. בשנות ה-60 עדיין איפיינו בהמות עבודה את המשקים, שחלקותיהם לא התפצלו ליותר מ-2 - 4 חלקות עיבוד למשק.

ז. ענף הלול נכשל כליל במיגור המיעוטים בגליל-המרכזי. הוא הדין בבקעת בית-כרם, שלפי מיפקד החקלאות מ-1971, נאמדו רק בכפר רמה 1,530 עופות לפיטום ולהטלה, שהשתייכו לשלוש בעלויות. בשאר כפרי הבקעה לא נרשמו כל נתונים. עובדות אלה ראויות להדגשה נוכח התבססות ענף הלול, באותה עת, במיגור היהודי. הסיבות לאי-הצלחת ענף הלול הן מגוונות וקשורות להיעדר מוחלט של לוח עבודה עונתי והתחלקות שווה של התשומה על פני כל השנה; הצורך בהשקעות הון גדולות ובתכנון מוקדם; והכורח בהקפדה על רמת תחזוקה ותברואה גבוהה.

הסתבר, שהמגבלות העיקריות בטיפוח ענף הצאן בבקעת בית-כרם אינן טמונות בהיעדר שטחי מרעה דווקא, אלא בהיחלשות המוטיבציה החקלאית לגדל צאן, הן מחמת הצורך בתחלופת זנים, והן מפאת ההכרח בגישה מדעית שתאבטח רווחיות הרחבת העדרים מזן "אוסי" הייתה עשויה להגדיל את ייצור החלב דווקא, בעוד שבבקעת בית-כרם נועד הניצול בעיקר לבשר. צמר כבשי "אוסי" לא נחשב למשובח ולבר-תחרות עם כבשי "מארינו".

מקורות סטטיסטיים

1. מ, נועם. מיפקד החקלאות תש"י (1949-1950). חלק א' - המשקים של הערבים, הדרוזים ומיעוטים אחרים. פרסומים מיוחדים - 8, למ"ס, 1951.
2. מ, נועם. החקלאות בישראל, סדרות סטטיסטיות, חלק ב', פרסומים מיוחדים - 327. למ"ס תשל"א.
3. (-) תכנית חומש לפיתוח החקלאות, 1965/6-1971/2, כרכים ב', ג' ונספח מתודולוגי וסטטיסטי. משרד החקלאות, המרכז לתכנון חקלאי, 1971.
4. (-) ממצאי הסקר ותכנית פיתוח א'. משרד החקלאות, 1963.
5. (-) לוחות משרד החקלאות (האזור האקולוגי של נצרת), נצרת 1972.
6. (-) לוחות הכפרים, מיפקד החקלאות - 1971. למ"ס 1971.

מקורות כלליים

7. ד, זהרי. מחקר גיאובוטני בבעיות המרעה הטבעי בא"י. ילקוט, א/ד, 1951, עמ' 210-236.
8. נ, זליגמן, צ, רוזנפלד, נ, תדמור, י, כצנלסון, ז, נאווה, המרעה הטבעי בישראל, ס' פועלים, 1959.
9. ז, נאווה, הגדלת התפוקה במרעה טבעי, השדה, מג, 1963, עמ' 124-128.
10. נ, תדמור. טיפוסי המרעה הטבעי בישראל, מכון וולקני, 1960, עמ' 98.1.

אשר לשטח-המרעה, אין ככקעות הגליל-התחתון לאפשרויות ההרחבה והאשכבה, דווקא בשדות פלחה בבעל, בעלי יכולי דגניים נמוכים, ניתן לשלב בהצלחה מחזורי גידול של פלחה ומרעה. שיטה זו מאפשרת אשכבת קרקעות שוליות וצמצום נזקי הבצורת על ידי זריעת קטניות למטרות רעייה. בשילוב עם תכנון והדרכה, ובמאמץ החלצות של החקלאים המקומיים, ניתן היה לחולל תפנית בשיטה זו. אולם ההצטמצמות הדרסטית של ענפי החי בגליל-המרכזי לא הייתה אלא בבחינת איפיון נוסף לדעיכת רוב ענפי החקלאות בבעל במיגזר-המיעוטים במרחב זה. ובוודאי שלא היה זה סימן היכר למעבר לחקלאות אינטנסיבית.